

⁴ Називаю так прихильників думки щодо написання «Слова» в кінці XII ст.

⁵ На цю химерність звертало увагу багато істориків і філологів, починаючи з Є.Є.Голубінського.

⁶ А.А.Залізник завважив з цього приводу: «Версія справжності СПІ (Слова о полку Игоревім. – М.К.), певна річ, не означає припущення того, що до моменту друкованої публікації (1800 р.) дійшов ні в чому не викривлений і ніким не підправлений первинний текст СПІ. Навпаки, це було б справжнім чудом» (Залізник А.А. Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. – Москва, 2004. – С.6).

Г.Єфіменко (Київ)

Дедуктивний метод у дослідженні історії України (Марчук А.В. Украинское национальное движение: СССР. 1920–1930 годы: цели, методы, результаты / Российская акад. наук, Ин-т российской истории. – Москва: Наука, 2006. – 598 с.)

Незаперечною перевагою рецензованої книги є сам факт аналізу російським істориком проблем історії України 1920–1930-х рр. За невеликими винятками цей напрямок залишається поза увагою російської історіографії. Чимало фактів, які давно вже знайшли місце у підручниках з історії України, є справжньою новиною для російських дослідників міжвоєнного періоду. Тому насичена фактами праця А.Марчукова є важливим явищем російської історіографії. Автор добре опрацював джерельну базу, у книзі є чимало посилань на українські архіви. У цьому плані серед російських дослідників історії України 1920–1930-х рр. конкуренцію А.Марчукову може скласти лише О.Борисюнок, монографія якої теж побачила світ у 2006 р.¹

Утім, наукова цінність будь-якої праці визначається не лише джерельною базою. Багато залежить від методології дослідження, вміння історика віднайти і виділити основне, робити висновки, адекватні наведеним фактам. Загальний аналіз монографії спонукає до висновку, що основним у цьому дослідженні став дедуктивний метод. Це така форма умовиводу, за якої з одних тверджень, визнаних істинними, логічним шляхом вибудовується нове знання. Відтак для визнання здобутих висновків беззаперечними потрібні дві важливі умови: істинність загальних положень і логічне мислення. В аналізованій монографії судження і висновки прив'язані до певних тез, які вважаються аксіомами.

Істинними для автора монографії стали два твердження. Першим слід назвати тезу про тисячолітнє існування незмінного у своїй суті «русского мира»*, до якого належать «не только русские в современном понимании этого слова (или, по-старому, великороссы), но также белорусы и восточные украинцы»** (с.5). Проте в інших місцях книги «рускими» етнічними землями названо не лише «східну Україну», а й «населённую русинами австро-венгерскую Галицию»(с.73).

Другою незаперечною аксіомою для А.Марчукова стала великодержавність. Цей термін, як вважає автор, «наиболее точно отражает содержание всей русской истории именно как мировой сверхдержавы» (с.4).

Ідеї «общерусскости» та «історично зумовленого» великодержавництва для автора є не лише аксіомами, але й способом мислення, світобачення, навіть своєрідними методологічними засадами дослідження. Таке однолінійне мислення не спонукає до наукової дискусії.

На основі цих двох тез не можна вивести нові беззаперечні твердження. Відтак, здавалося б, немає сенсу аналізувати монографію російського історика. Однак А.Марчук не лише прив'язує свої судження до названих аксіом, а й проголошує свою прихильність до певних загальноприйнятих в історичній науці методологічних засад. Саме цей – історичний, а не ідеолого-пропагандистський аспект підштовхує до ретельного розгляду його монографії. Іншими словами, у цій статті увага звертатиметься на відповідність застосованих методів дослідження заявленим, а висновків – наведеним фактам. Формуючи наше завдання в категоріях дедуктивного методу, його можна назвати аналізом внутрішньої логіки викладу авторського тексту.

Автор послідовно перераховує популярні підходи до аналізу утворення націй – примордіалістський, модернізаційний та синергетичний (с.14–17). Він наголошує на критичному ставленні до першого з названих підходів і підкреслює свою прихильність до двох

* У даному випадку і надалі автор допису, посилаючись на думки російського історика, буде вживати ту термінологію, яку застосовує А.Марчук, без перекладу і в лапках.

** Тут і далі в дужках подаються сторінки з монографії А.Марчукова.

останніх. Водночас, як для дослідника національної проблематики, та ще й під кутом зору модернізаційного підходу, виглядає дуже дивною відсутність присвяченої саме цим проблемам ґрунтовної праці Т.Красовицької «Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов»². Не знати цієї праці А.Марчуков не міг, вона теж надрукована в Інституті російської історії РАН. Її ігнорування можна пояснити суто ідеологічними розбіжностями, оскільки в монографії Т.Красовицької на високому фаховому рівні обґрунтовано положення про те, що сприяння культурно-освітньому розвитку неросійських народів стало свого часу однією з головних передумов успішності модернізаційних процесів. Із тієї ж причини у праці відсутні й будь-які інші роботи, де питання модернізації поєднуються з національною проблематикою.

Модернізаційну риторичку автор застосовує виключно при аналізі українського національного руху. Всі наявні в монографії згадки, які стосуються «русского мира» і «общерусскости», підпадають під визначення засудженого ним же примордіалістського підходу. Червоною стрічкою через увесь текст проходить думка про те, що українська нація є продуктом новітньої епохи, а от «русский мир» існує вже тисячу років і є історичною передумовою для створення «общерусской нации». Тобто, критичні слова А.Марчукова стосовно прихильних до примордіалізму українських дослідників («ни о какой вариативности и нелинейности говорить не приходится») (с.44) можна повною мірою віднести до нього самого. Адже головним аргументом автора є той факт, що до другої пол. XIX ст. самоназва «українці» не була поширеною. Невже історик не розуміє, що назви і самоназви етносу можуть змінюватися, але це не свідчить про факт появи чи зникнення певної етнічної спільноти? Хіба приклад із «болгарами» ні про що не говорить? Це до того, що коли українці в минулому називали себе «руськими» чи «русинами», то це зовсім не означає, що вони ототожнювали себе з росіянами.

Звернімось до основного змісту монографії. Праця має традиційну структуру, розділи розташовані у хронологічній послідовності. Там, де А.Марчуков не торкається ідеології, його книга має ознаки професійного підходу до справи. Так, на с.9–13 логічно обґрунтовуються територіальні межі (УСРР) та хронологічні рамки дослідження (1920–1930 рр.). Щоправда, два перших розділи³ виходять за ці рамки, але не випадають із загального тла монографії.

У першому розділі стрижневою є думка про появу українського руху внаслідок того, що «Малороссия стала полем идейной борьбы поляков против России и русскости» (с.57). Відтак памфлети «времён казачьих фронд» беззастережно оголошуються «лукавыми» (с.61), «История Русов» написана на «основе поддельных казачьих летописей, легенд и сознательно искажённых фактов» (с.76). Всі приклади, що ілюструють подібні твердження, взяті з творів відвертих українофобів. Тобто, висловлюючись словами О.Міллера щодо М.Ульянова, можна сказати, що розвиток українського національного руху для А.Марчукова а ргіогі виглядає як «цепь трагических, противоестественных случайностей и плод интриги разнобразных антирусских сил»⁴.

Після подібної постановки питання вже не дивує такий пасаж: після Валуєвського та Емського указів «деятельность украинофилов на культурной и языковой почве также существенно не пострадала» (с.72). А.Марчукова не бентежить та обставина, що такі висновки суперечать його ж твердженню про вимушене перенесення центру українського культурного життя на територію Австро-Угорщини (с.73). Мабуть, від гарного життя вони б не переїжджали. Констатація того факту, що, незважаючи на всі репресивні заходи щодо української культури (недостатні – на думку автора), «украинофильство начинает активной проникать в образованное общество» (с.71), не спонукає російського історика замислитись над можливістю існування реальних відмінностей між двома етносами.

Перший розділ є засадничим у монографії, оскільки саме на проголошених в ньому ідеологічних підвалинах будується вся книга. Автор намагається показати непривабливий характер українського національного руху: «Ненависть к России – и как к политико-государственному организму, и как историческому пути и духовному опыту – стала альфой и омегой идеологии и практики украинского движения» (с.110). Якщо не зраджу пам'ять, у XVIII ст. не запорожці зруйнували Петербург, а Катерина II – Запорізьку Січ. І в XIX ст. адміністративними заходами заборонявся український культурно-освітній розвиток, а не російський. А рівень освіти? Ще у XVIII ст. він був в Україні вищим від російського, однак, як зауважує цитований і А.Марчуковим А.Каппелер, у XIX ст. був загальмований «репресивною мовною політикою і асиміляційними тенденціями»⁵. Тобто, антиросійські заклики були не першоосною, а тільки відповіддю на виклик.

Російський історик приписує власне бачення ідеологем українським політикам початку XX ст. За його словами, у передреволюційний час, коли вже почали створювати-

ся українські партії, прихильники «українського проекту» були такі собі пристосованці, готові поступитися власними принципами, тільки б сподобатися селянству. Він пише: «Социал-демократ Н.Порш, ради завоювання симпатий крестьянства, прямо предлагал своим единомышленникам связать автономию Украины с демократическим разрешением земельного вопроса» (с.99). У цьому він вбачає нещирість, не розуміючи того, що добре усвідомлював досить часто цитований у монографії Й.Сталін. Той у 1925 р. підкреслював: «Основу національного питання, його внутрішню суть, становить питання селянське»⁶. Зі слів же цього історика випливає, що подібні соціально-економічні вимоги прийняті виключно з метою завоювання довіри населення, а відтак не могли бути органічною складовою соціально-економічної програми українських соціал-демократів, есерів та інших українських партій.

Основним стрижнем першого розділу є спроба пояснити передусім суб'єктивними причинами той факт, що царизму не вдалося асимілювати українців. Яких тут лише причин не називає автор! Пошук ворогів «русскости» охоплює як представників українства, так і росіян. Приміром, при аналізі розвитку українського мовознавства виявляється, що П.Куліш створював українську мову (нічого не скажеш – титан, якщо не Бог!), а не правопис для кращого відображення її особливостей (с.64). Виключно як «антирусскость» сприймається той факт, що за основу українського письма П.Куліш пропонував фонетичний, а не усталений в російській мові етимологічний принцип. Серед тих чинників із російського боку, що завадили асиміляції українців, примітним є визначення діяльності російської інтелігенції демократичного спрямування як «либерального мракобесия» (с.105).

Характеризуючи дореволюційну ситуацію, А.Марчуков визнає, що «сословный, династический, социально-экономический, даже классовый принципы самоидентификации для дореволюционных правящих кругов России оставались преимущественными» (с.104). Однак він і близько не підходить до визнання наднаціонального характеру традиційної Російської імперії. Це перебуває в повній відповідності зі світоглядними засадами автора, оскільки в даному разі довелося б констатувати неспроможність російського націоналізму виступити чинником модернізації для території всієї імперії.

Нагадаємо, що саме погляд на тему під кутом зору модернізації задекларований автором на початку книги. Час від часу він повертається до модернізаційної риторики. Дивним із цього боку є ігнорування економічно-господарських чинників модернізації, що значною мірою й спричинили революцію в Російській імперії (яка, нагадаємо, розпочалася саме на території розселення російського етносу). Взяти хоча б столипінську аграрну реформу, – вона мала значний успіх серед українських селян і водночас стала важливим чинником поширення невдоволення владою серед селян російських. Однак це питання ігнорується, бо воно свідчить про суттєву різницю в господарському укладі життя між українцями та росіянами і є підтвердженням неспроможності тогочасної російської еліти знайти оптимальні шляхи подолання відставання Росії від країн Заходу.

Другий розділ мав би охарактеризувати український національний рух у 1917–1920 рр. Тут знову увага зосереджена на пошуку суб'єктивних та випадкових чинників, що призвели до посилення українського національного руху. На те, що об'єктивно війна не могла не сприяти усвідомленню представниками різних етносів, у тому числі українського, своєї національної окремішності, у праці увага не звертається. Натомість аж рябить від дихотомії «наші» – «не наші», причому дії «наших» завжди схвалюються. Зокрема, на с.119 А.Марчуков пише: «Националистами был сформирован корпус Украинских сечевых стрелцов, воевавший на Восточном фронте против своих единокровных братьев – солдат русской армии». Для характеристики ступеню об'єктивності таких слів слід просто нагадати, що на російсько-австрійському фронті бойові дії велися переважно на території Австро-Угорщини. Тобто, вояки УСС захищали власні оселі від російських окупантів.

Не може не викликати здивування спосіб вживання назв і термінів у цьому розділі, утім, як і по всій книзі. Лише віддзеркаленням ставлення автора до уявних опонентів можна пояснити висновок про те, що «для украинской интеллигенции виной России было само её существование» (с.145). А чим можна мотивувати вживання терміну «банди» стосовно антибільшовицького, передусім національного руху, причому навіть у тих випадках, коли повстанці, за власним зізнанням А.Марчукова, «пользовались у крестьян поддержкой и получали всестороннюю помощь» (с.158)?

Утім, другий розділ вигідно вирізняється від першого, оскільки тут значно більше уваги приділено висвітленню фактів, а не деклараціям про «общерусскость». Цьому певним чином сприяло й залучення широкого кола досліджень українських істориків, які, у порівнянні з російськими, набагато глибше пізнали цю проблему. Автор наприкінці

розділу був змушений зробити висновок про те, що важливим чинником припинення «петлюрівського підпілля», тобто антирадянського повстанства під національними прапорами, «стало изменение национальной политики после XII съезда РКП(б)» (с.167).

На початку третього розділу («Население Украины и национальный вопрос в 1920-е годы») автор приділив увагу антисемітизму, що справді був на той час значною проблемою. Однак при цьому у тексті не йдеться ані про вплив українського національного руху на проблему антисемітизму, ані про ставлення єврейства до українського національного руху. Тобто, текст відповідного підрозділу не має реального стосунку до виголошеної А.Марчуковим теми дослідження. Ненабагато більше уваги приділяється задекларованій темі і в другому підрозділі, що має назву «Рабочий класс и национальный вопрос» (с.196).

Прикметним для визначення об'єктивності висновків автора є його оцінка всеосяжного перепису 1926 р. Виявляється, що національний склад населення у цьому переписі визначено необ'єктивно, бо кількість українців була ... завищена! Серед чинників цього автор прямо називає неможливість для опитуваного записати себе «как «хохол», не говоря уже о «малороссах»» (с.199).

Звернімо увагу на застосовану аргументацію. Автор робить єдиним цілим різнопланові речі – сутність питання прив'язує до характеру відповіді. Із його слів виходить, що при визначенні національності (народності) не враховувалася думка опитуваних. Він стверджує, що ця примусовість була прямим і логічним наслідком питання про етнічне походження. Для того, щоб переконати читача, він удається до прямої фальсифікації – мовляв, у людини, на відміну від подальших переписів, не запитувалося, ким вона себе вважає. А.Марчук, мабуть, не читав ані переписних анкет, ані, тим більше, інструкцій до перепису. А в них наголошувалося: «Питання про національність має на меті визначити етнографічний склад населення. За кого (з національності) він себе вважає – це вирішує той, кого запитують. На випадок, коли хто вагається дати відповідь, перевага надається матері. Що перепис має на меті в'яснити етнографічний склад населення, то, відповідаючи на питання, не можна плутати національність з релігією, підданством, громадянством або перебуванням на території якоїсь республіки»⁷. Такі рядки з інструкції до проведення перепису 1926 р., який колега А.Марчукова по Інституту російської історії цілком слушно називає «найменш заангажованим замовником-владою»⁸, не відповідають концепції автора монографії, тому він їх ігнорує. І, звичайно, вже зовсім не вписується в авторську концепцію думка про те, що, як зауважувалося ще в 1936 р. в офіційному підбитті підсумків вирішення національного питання, перепис 1926 р. «давав можливість децю штучного перебільшення кількості росіян»⁹.

При аналізі ставлення селянства до національного питання автор вирішив нічого нового не вигадувати й написати свої коментарі в дусі радянської пропаганди. Тому стрижневою є думка, що основною проблемою на селі було протистояння бідноти та куркульства, яке за різними критеріями становило від 1,4 до 4% (с.216). Більшовицька влада на селі залишилася «поза кадром». Симпатії автора належать, якщо висловитись його ж термінологією, «комуністичному ідеалу», що раніше ним нещадно критикувався за знищення духовності в суспільстві. Така зміна симпатій цілком відповідає духу книги – основним «ворогом» для автора завжди виступає та зі сторін, яка більш прихильна до українськості, а модернізаційна риторика вживається лише з метою демонстрації нетривалості «українського проекту» в часі.

Недослідженою залишилася послідовна протидія більшовицької влади утворенню не-партийних українських організацій, які б допомагали селянству краще організувати свою професійну діяльність, приміром, – національних кооперативів. Як свідчить приклад Західної України, де такі кооперативи були створені, вони у своїй діяльності найбільше враховували спосіб життя місцевого населення. І саме вони стали чи не основною ланкою в закріпленні національної самосвідомості.

Прийнявши нав'язане ще Й.Сталіним розуміння національної політики, яке звужувало національне питання до мовно-освітньої та кадрової складової, автор не усвідомлює обмеженості такого погляду. Це стосується тих випадків, коли сам текст підказує досліднику (повторимо ще раз – формальному прихильнику модернізаційного підходу), що коріння проблеми – в економічних питаннях. Так, наприклад, цитуючи запис зі щоденника С.Єфремова про розуміння селянством виступів більшовицьких пропагандистів українською мовою передусім як свідчення намірів збільшити податки, А.Марчук розцінює таке ставлення лише як курйоз (с.230), тоді як у такій оцінці дій влади полягала суть більшовицької українізації.

З особливою антипатією А.Марчук ставиться до української національної інтелігенції. Читачу наполегливо пропонується вважати українську інтелігенцію відірваною

від народу: «Как показывает опыт, российскую и украинскую интеллигенцию собственно народные интересы и чаяния волновали мало. Интеллигенция жила своей особой жизнью, в мире привнесённых извне или созданных ею самою модных идей и теорий, мало соответствующих реальным нуждам общества. Это, впрочем, не мешало ей относиться к народу как к подопытной массе и навязывать ему свои взгляды и ценности» (с.238).

Із контексту випливає, що нелюбов до української інтелігенції викликана передусім тим, що у полі зору її представників, як просто більш освічених людей, «оказывались вопросы о месте УССР в союзном государстве, о перспективах экономического и политического развития республики» (с.250). Як несподівану підступність характеризує автор і той факт, що «чаще всего национальный момент всплывал на волне недовольства экономической политикой. А вот увязывали экономику и национальный вопрос, помимо «национально мыслящих» крестьян, которых было относительно немного, в основном представители интеллигенции – учителя, агрономы и др.» (с.251). Сам він послідовно ігнорує такий зв'язок економіки з національним питанням. Однак нелогічно робити з таких спостережень висновок, що українська інтелігенція не відбивала прагнень українського народу.

Зовсім іншим є ставлення автора до російської православної церкви. Однак в оцінці діяльності цієї інституції А.Марчук не помічає, що він її характеризує не як структуру, покликану вирішувати духовні потреби суспільства, а як вагомий чинник політичного впливу. Він пише: «В Русской православной церкви крепче, чем в «миру» сохранялся и укреплялся дух общерусскости. В ней сильнее ощущалось сознание единства корней, судьбы и будущего всего русского племени, его государства и веры. Церковь продолжала оставаться мощной структурой, через которую могла реализовываться и складываться идея общерусской нации» (с.281). При цьому автор підмінює акценти. Він намагається показати стан справ таким, начебто церква була автономною до революції і діяла незалежно від урядових кіл. Однак, про яку самостійність можна було говорити, коли навіть патріархату до революції не існувало, а церковними справами керував Священний синод?

Не може не здивувати визначення А.Марчуковим джерел «хвильовизму» та «волобуєвщини». Появу таких настроїв він охарактеризував як «новый этап украинского движения». Однак цей напрям, за його словами, мав «совершенно иной источник происхождения. Им был город, его буржуазные слои, мещанство» (с.314)! Справді – нетрадиційний підхід у дослідника. Традиційним (для даної монографії) є хіба той факт, що жодного прикладу впливу цих верств на тих, кого він трохи пізніше охрестив «красными» націоналістами, він не наводить. Складається враження, що, слідом за сталінським керівництвом, для нього терміни «буржуазний» та «український» є синонімами¹¹. Підтвердженням такої оцінки авторського бачення проблеми є наступні рядки: «... перехватить инициативу из рук украинской интеллигенции ... можно было только наполнив строящуюся национальную по форме культуру социалистическим содержанием, т.е. повести украинизацию ради совершенно других целей – не ради её самой, а ради укрепления пролетарской составляющей украинской культуры» (с.400). Що означає цей термін (пролетарська складова культури), автор не вказує. Однак у праці постійно наголошується на протистоянні «штучного» українського та «закономірного» російського національних проєктів. Індустріалізація, а відтак і урбанізація, згідно з авторським баченням, є закономірним і необхідним явищем. Звідси можна зробити висновок, що «пролетарська» складова культури ототожнюється з усім російським.

А.Марчук змальовує із середини 1920-х рр. два типи однаково ненависних йому «українських націоналістів»: з одного боку, це прихильники «галушечно-шароварной работы» («пролетариат, коммунизм, индустриализация, т.е. всё, что противоречило политике «временной уступки» были для них чуждыми»), а, з іншого, – представники «красного, модернизационного направления» (с.336–337). «Волобуєвщину» та «хвильовизм», незважаючи на задеклароване буржуазно-міщанське коріння, він несподівано відносить до другого типу супротивників «русскости».

Першою серед течій такого «красного» націоналізму А.Марчук аналізує «волобуєвщину». Однак її аналіз занадто поверховий. Він не намагається пояснити, з якою метою на початку 1928 р. статтю М.Волобуєва надрукували в «Більшовику України». Залишає поза увагою він і головний зміст критики цієї статті в українських журналах. Це вже не кажучи про те, що твердження М.Волобуєва про визиск Кремлем України А.Марчук хоча й критикує, але не спростовує конкретними даними.

Лише необхідністю А.Марчукова можна пояснити його трактування як чогось виняткового слів М.Хвильового про те, «что Украина – «в действительности независимое государство, входящее своим республиканским организмом в Советский Союз» (виділено А.Марчуковым – Г.С.) (с.331). Подібні вислови не були нонсенсом в 1920-х рр. Більше

того, вони не вийшли остаточно із вжитку і в 1930-х рр. Наведемо лише один приклад, який спростовує твердження А.Марчукова. У 1937 р., в умовах, коли про якусь реальну автономію України говорити вже не доводилося, голова РНК УРСР П.Любченко наголошував: «Ми з вдячністю звертаємося до великого російського народу і заявляємо, що український народ ніколи не забуде, що воля, незалежність радянської України куплена ціною густо пролитої крові і кращих синів російського народу»¹¹. А далі наголошував, що «біля колиски боротьби радянської України за суверенітет і незалежність, за перемогу соціалістичного будівництва, стояв великий Ленін»¹².

Чимало уваги в монографії автор приділив національному руху в лавах КП(б)У, під яким він розумів сприяння розвитку української ідентичності. На жаль, при оцінці ставлення Кремля до «українських течій» в КП(б)У в 1918–1920 рр. (с.372–383) автор не обмовився про фактичний розпуск КП(б)У восени 1919 р., про призначення нового керівництва КП(б)У у грудні 1919 р., нарешті, про березневу (1920 р.) IV конференцію КП(б)У, де депутати виявили спротив волі центру (а такого більше в історії цієї партії не траплялося) і обрали зовсім інше, ніж пропонував Кремль, керівництво КП(б)У. Знання цих фактів допомогло б як йому, так і читачам, краще зрозуміти дії Кремля в національному питанні.

Не можна відмовити А.Марчукову і в завищеній самооцінці. Виявляється, він один правильно зрозумів «теорію двох культур» Д.Лебеда: «Если охарактеризовать «теорию» в целом, то можно сказать, что она имела все черты модернизационного проекта в национальной сфере» (с.388). Тобто А.Марчуков, який до цього принципово ігнорував взаємозв'язок між модернізаційними процесами і розвитком національного руху, досить несподівано заявляє, що такий зв'язок є, і, як можна припустити, вважає, що лише він його зміг зрозуміти. Адже, як твердить автор монографії, «социалистическая модернизация экономики и общества оказалась связана с русской культурой» (с.389). Сам того не помічаючи, автор поєднує із впливом російської культури примусову колективізацію, терор голодом, фізичне і інтелектуальне знищення діячів культури. Урешті, саме впливу російської культури він приписує ту недосконалу модель модернізації, що не заклала у своїх основах можливості для саморозвитку суспільства. Далеко не всі критиковані А.Марчуковим «українські націоналісти» йшли так далеко у визнанні органічного взаємозв'язку російської культури з більшовицькою моделлю модернізації та пов'язаного з нею тоталітаризму.

Чи не єдиною похибкою більшовицької влади у запровадженні заснованої на російській культурі моделі модернізації автор називає її запізніле застосування (з 1930-х, а не 1920-х рр.). Він забуває, що зовсім не будівництво «общерусской» нації було для Кремля головним пріоритетом. Більш нагальними стали завдання індустріалізації, і саме це зумовило певне сприяння проявам українськості. Модернізація могла стати вдалою лише при підтримці реформ влади основною масою населення, що підлягало соціальній мобілізації (а в УСРР це, безумовно, було українське селянство). Не менш важливою причиною підтримки Кремлем в Україні української форми культурно-освітніх процесів став і той факт, що для індустріалізації терміново були потрібні нові освічені люди, а освіту краще і більш якісно можна засвоїти саме рідною мовою. Застосування «теорії двох культур» на практиці могло не лише «загальмувати українське націєбудівництво», але й зменшити темпи економічного розвитку. У свою чергу, відверте проголошення цих принципів невідворотно спровокувало б більш активний антирадянський рух.

Чи не тим, що від теорії двох культур спочатку відмовилися, був зумовлений успіх першої хвилі соціалістичної модернізації? Коли ж в 1930-х рр. в основу було покладено націонал-більшовицький проект розвитку країни, що вирішував завдання збереження імперії, то вона (модернізація) стала пробуксовувати. Ігнорування національних особливостей, яке, за А.Марчуковим, було характерною рисою соціалістичної модернізації, призвело до неможливості саморозвитку модернізаційних процесів, уповільнення у повоєнний час економічного розвитку, відставання від Заходу та застою. Якщо автор не звертав на це уваги, то нехай спробує порівняти ті темпи розвитку (з огляду на інерційність процесів), що були у роки перших двох п'ятирічок, із наступними, а також із темпами розвитку країн «капіталістичної» модернізації.

А.Марчуков чимало уваги приділяє мовознавчим питанням. Не може бути предметом наукової критики його твердження про українську мову як «неправильну» (спольщену) російську. Однак він ознайомлює російських читачів із мовознавчою теорією та практикою України кінця 1920-х – початку 1930-х рр. І в цих рядках тексту російський історик або викривляє, або замовчує суть «теорії мішаної говірки» М.Скрипника. Щоб надати їй в очах читача виключно антиросійської спрямованості, він озвучує наміри уряду навчати українською мовою (скрипниківське слово «переважно» усувається)

тих етнічних українців в УСРР, які назвали рідною мовою російську (1 300 000 осіб) і зовсім «забуває» згадати про наміри навчати російською тих етнічних росіян, які вважали рідну мову українською – а таких було 200 тис. осіб. Потім у своєму намаганні показати гріхи М.Скрипника, він забуває, що про відмову від вивчення російської мови взагалі не йшлося («найменший відступ від цього веде в лабеті українського великодержавного шовінізму», – говорив нарком). Ось суть теорії М.Скрипника: «Дітей населення, що говорить мішаною українсько-російською говіркою (1 300 000 люду, що визнали за переписом 1926 р. своєю національністю українську, а за рідну мову визнали російську) здебільшого треба починати вчити на українській мові, але остільки, оскільки мовною основою їх говірки є мова українська». Діти ж росіян за національністю, які визнали рідною мовою українську (таких було 200 тис.), відповідно повинні були починати навчатися здебільшого російською мовою¹³. Тобто, нарком залишав досить широке поле для вільного волевиявлення у виборі мови, а його пропозиції мали характер рекомендацій.

Останній розділ монографії стосується подій 1930-х рр. Чималою мірою він є підсумковим, оскільки дані про предмет дослідження у ці роки порівнюються з попереднім періодом. Так, А.Марчуков наголошує, що до індустріального стрибка для більшовицького Кремля пріоритетним був саме економічний і політичний розвиток республік, на противагу певному нехтуванню загальносоюзними (які він ототожнює з російськими) інтересами (с.438). Оскільки об'єктом дослідження у монографії є Україна, то, мабуть, для царини економіки слід було б навести хоча б декілька прикладів того, що, приміром, УСРР отримувала більший відсоток коштів, ніж вона віддавала до союзної скарбниці. Економічні ж показники – і це досить дивно, виходячи з обраної теми та проголошеної методології дослідження, залишилися поза увагою дослідника. Наголошуючи на немовби наданих значних перевагах для політичного розвитку УСРР, слід до цього було б додати хоч якісь приклади. Однак свої тези А.Марчуков не підтверджує аргументами. Так само, як і у прикладі з аналізом волобуєвщини» (с.319–324), де не наводиться ніяких цифр, що заперечували б твердження «націонал-ухильника».

Певні переваги України мала лише в ідеолого-пропагандистській сфері. Так, справді, в УСРР стверджувалося постійно, що будеться нова – радянська і соціалістична, – Україна. Так, справді, далеко не в кожному згадуванні про цю нову соціалістичну чи радянську державність було посилання на Кремль, Москву, більше дякували комуністичній партії, а вона в Україні формально звалася – «КП(б)У». Про це йдеться у тексті А.Марчукова неодноразово. Однак чи можна на основі цього робити висновок про якісь політичні чи економічні поступки?

Важливі політичні питання вирішувалися всупереч бажанням українського компартійного керівництва. Наведемо два найбільш вагомих приклади. По-перше – утворення Молдавської АСРР, проти якої політбюро ЦК КП(б)У на одному з перших засідань з цього приводу висловилося майже одностайно¹⁴. Другий приклад, про який, замовчуючи результати, побіжно згадує А.Марчуков – це питання про кордони (с.231, 412). У монографії не сказано, що внаслідок зміни кордонів між республіками у 1925 р. від України до РСФРР відійшли території, на яких проживало майже вдвічі більше населення, ніж на тих, що були передані до складу України¹⁵. Етнографічними чи економічними факторами ці зміни пояснити неможливо. У даному випадку більшовицький Кремль пішов не лише проти бажань українського керівництва, а й проти задекларованих раніше принципів.

Не піддається сумніву висновок автора про те, що соціально-економічний розвиток республік мав на увазі їх економічне вирівнювання. Але саме тут і криється «але». На думку А.Марчукова, це стосувалося усіх союзних республік, окрім РСФРР, в тому числі, хоча й меншою мірою, і України. Це випливає зі слів автора про те, що «УСРР знаходилась в лучшем по сравнению с РСФСР положении, пользуясь своими выгодами как «национальной республики» (с.505). Цифр він ніяких не наводить, але на цій же сторінці робить примітку, в якій критикує «українських націоналістів» за їх слова про колоніальне становище України, – мовляв, насправді в СРСР «об'єктом експлуатації ... оказувалась «метрополія», а не її «колонії».

Подібні твердження, які на 1920–1930-ті роки мають певний сенс при аналізі стосунків центру з іншими республіками, зовсім не стосуються взаємовідносин Москви з Харковом. Дві союзні республіки – Україна і Росія – були донорами всесоюзного бюджету, а центр розподілу усіх коштів був у Москві¹⁶. Отже, по відношенню до центру Україна у той час справді набагато більше віддавала коштів, аніж отримувала. Таким чином, якщо перефразувати слова А.Марчукова, то у випадку з Україною «об'єктом експлуатації оказувалась «колонія» (цебто Україна), а не її «метрополія».

Не менш вагомими будуть і інші заперечення щодо поступок в економічній царині. У своєму аналізі «волобуєвщини» А.Марчуков не згадав однієї з найбільш важливих тез, що повторювала стурбованість українського керівництва – в УСРР майже зовсім не будувалося і не планувалося будувати переробних підприємств. Тоді як дешевше, економічно більш вигідно було будувати значну частину переробних підприємств саме на Правобережжі України – тут і сировинна база ближча, і надлишок робочої сили суттєвий. То де ж тут поступки Україні? Навіть, якщо взяти розподіл капіталовкладень у промисловість, дані про які публікувалися ще радянськими дослідниками, то можна зробити абсолютно протилежний, ніж у А.Марчукова, висновок. Так, якщо до 1928 р. в Україну вклали 18,6% від загальносоюзних капіталовкладень, то в роки першої п'ятирічки – 20,6%, другої – 18,5%, за три з половиною роки третьої – 14,9%¹⁷. Тобто, бачимо, що не в роки непу, а якраз у роки «великого перелому» відсоток капіталовкладень в УСРР було відчутно збільшено. Це теж спростовує тезу про надані Україні переваги в невідомий період. Таким чином, підвалини, на яких автор починає розгляд останнього розділу праці, хибні у своїй основі, твердження суперечать фактам. Взагалі, якби автор здогадався хоча б проглянути економічну пресу 1920-х рр., то він, мабуть, вже б не наважився говорити, що РСФРР була донором УСРР – такого твердження, а тим більше підкріпленого цифрами, знайти було б неможливо.

Досить часто у книзі робляться нелогічні висновки з наведених конкретних фактів. Наведу лише два взаємопов'язані між собою приклади. На с.444 А.Марчуков наводить один із прикладів активної протидії колективізації. Однак спробу сільського «бандитського атамана» (сама термінологія чого варта!) здійснити похід на Москву проти призвідників колективізації автор сприймає не як свідчення пошуку винного, помсти тим, хто запровадив колективізацію, а як свідчення того, що цей отаман діяв «в советской, а не национальной системе координат». Також викликає подив, що активний спротив колективізації, який набував досить часто насильницьких форм, він не просто ставить в один ряд з насильницькими діями «коллективизаторів», а й навіть називає першопричинами негараздів.

У ряді випадків постають питання щодо розуміння автором змісту причинно-наслідкових зв'язків. Приміром, на с.452 він наголошує: «Нелишнее отметить и то, что в целом ряде случаев действительно прослеживалась прямая связь между состоянием сельского хозяйства и проводимой национальной политикой, причём нагляднее всего это было на примере территорий РСФСР, где проводилась украинизация. Именно в тех районах Кубани, где работали сотрудники Наркомпроса УССР и активисты «национального возрождения», воспитывавшие население в национально-украинском духе, антисоветская деятельность в начале 1930 г. была наиболее упорной». Який висновок можна зробити з наведеної вище цитати? Єдиний, який напрошується – культурно-освітня робота українською мовою призвела до посилення спротиву соціально-економічній політиці Кремля. Тобто тут, як і у всьому сюжеті про Кубань, єдиним чинником, що став на заваді колективізації, називається культурно-освітня робота українською мовою. Дослідник, схоже, зовсім не усвідомлює, що кубанське козацтво, яке походило від запорожців, було досить заможне і традиції господарювання у нього були зовсім інші, ніж, скажімо, в центральній Росії. І саме це спричинило такий шалений спротив – кріпацтва чи щось подібного до нього нащадки запорожців ніколи не знали і не хотіли знати. Не сумніваюся, що відомо це й автору, однак він замовчує ці обставини.

Часом історик заперечує сам собі. У монографії він постійно ототожнює «національний рух» передусім з культурно-освітньою роботою з формування української ідентичності, перш за все – з українізацією. Дотримання ідей «общерусскости» зумовлює відмову визнати відмінності у господарському житті між українцями та росіянами. Відтак про спроби врахувати українські особливості при формуванні основ соціально-економічної політики у нього зовсім не йдеться. Враховуючи проголошені принципи, цілком логічним виглядало б прив'язування кардинальних змін в національній політиці до боротьби із «скрипниківщиною», тобто до змін у національно-культурній, передусім мовній і освітній, політиці. Дослідник же реальною переминою бачить саме в кінці 1920-х рр., коли в Україні ламалися передусім засади господарського укладу українського селянства. Щоправда символом нової політики в національному питанні він називає репресії проти української некоммуністичної інтелігенції. Зокрема, він наголошує, що у справі СВУ більшовицьких суддів «реальность не волновала. В данном случае судили украинский национализм» (с.461). Звідси він робить висновок про початок фронтального наступу на «український рух».

Якщо проаналізувати наведені дослідником факти, то виглядає так, що наприкінці 1920-х рр. судили саме перший, «традиційний» і «антимодернізаційний» націоналізм. А політика українізації і формування української ідентичності не припинялися і не гальму-

валися, та й великодержавний шовінізм залишався головною небезпекою в національному питанні. Тобто, вилучаючись словами самого А.Марчукова, більшовицька влада продовжувала підтримувати «український проект». Судячи з тексту, російському історику це добре відомо. Тим несподіваніше звучить висновок про те, що «ничего принципиально нового 1933 год не принёс» (с.479). І це незважаючи на ретельно проаналізовану автором кампанію проти керівництва Наркомосу на чолі зі М.Скрипником, діяльність якої полягала, насамперед, у беззастережній критиці основних принципів здійснюваної в УСРР політики українізації. Незважаючи на те, що «в ноябре того же года Постышев докладывал, что из системы Наркомпроса было вычищено свыше 2 тыс. «националистов» и «белогвардейцев», 300 научных работников, 4 тыс. учителей было уволено «как классово враждебные элементы» (с.488). Урешті, незважаючи на те, що саме в листопаді 1933 р. в УСРР було офіційно проголошено – саме місцевий (український) націоналізм є головною небезпекою в національному питанні. Останній факт, до речі, автор замовчує, хоча аналогічно рішення не було прийнято в жодній з інших національних республік.

Таким чином, довівши фактами, що в 1933 р. розгорнулися репресії проти прихильників «модернізаційного» напрямку в «українському націоналізмі», передусім – проти культурно-освітньої його складової, А.Марчуков одночасно підкреслює незначущість змін в національній політиці Кремля. Чим викликана така позиція, особливо якщо взяти до уваги той терор голодом, що одночасно з цими репресіями влаштували більшовики в УСРР? Прояснити хід думок автора допоможе цитата з монографії. Автор, характеризуючи ситуацію, що склалася в першій половині 1930-х рр., пише: «Социально-экономические условия того времени (индустриализация, урбанизация и вызванные ими изменения в социальном и культурном состоянии общества) оставляли благоприятную возможность для других вариантов национальной трансформации малорусского этноса (или его частей) прежде всего, в русскую национальную общность» (с.492). Тобто, А.Марчуков, який протягом усього дослідження намагається довести штучність «українського проекту», продовжує наголошувати на природності для українців «общерусского» проекту навіть після констатованих ним масових репресій прихильників спочатку «традиційного», а потім і «модернізаційного» українського націоналізму, навіть після визнання загибелі мільйонів українських селян. Він відверто шкодує, що Й.Сталін не використав «сприятливий» момент для ліквідації української ідентичності. Можна зробити такий висновок – на незначущості змін у національній політиці в 1933 р. російський історик наполягає саме тому, щоб у читача, бува, не склалося враження про насильницький злам Кремлем природного розвитку української ідентичності, про свідоме нищення української державності.

Не можна не погодитися з висновком автора про те, що (с.529–530) – «именно в 1930-е годы произошло закрепление различий между восточными и западными украинцами». Однак, основним чинником закріплення таких відмінностей стали саме зазначені в монографії дії Кремля зі знищення національної ідентичності. Це відобразалося спочатку в намірах уніфікувати соціально-економічну сферу, а потім і мовно-освітню.

Аналізуючи заключні сторінки праці можна й собі зробити певні висновки. Основним для автора став не аналіз шляхів розвитку українського національного руху в 1920–1930 рр., а пошук якихось фактичних підтверджень тих «аксіоматичних» тверджень, які були виголошені на початку монографії. Це незадеклароване завдання виконано досить невдало, оскільки наведені факти скоріше не підтверджують, а спростовують представлені на початку принципи. До того ж, з праці А.Марчукова можна зробити висновок, що він сам визнає наявні проблеми в пошуках росіянами своєї ідентичності. Його ж власне бачення шляхів розвитку російської нації засновується в тому числі й на запереченні української ідентичності. Причому у тексті неодноразово наголошується, що слід всіляко сприяти російщенню хоча б частини українців, бо усіх зробити прихильниками «русскости» не вдається.

Уважне читання тексту змушує визнати, що факти і висновки живуть у цьому творі окремим життям. Тобто, якщо звернутися до визначення дедуктивного методу, тут не лише загальні положення не є істинними, але ще й відсутня логіка викладу тексту. Хіба не логічно було б, особливо після названих у монографії масових акцій по боротьбі з українським національним рухом, зробити висновок про те, що усвідомлення українцями власної національної ідентичності (і не треба тут придиратися до слів – термін «українська» справді з'явився і розповсюдився приблизно у названий автором термін) було природним кроком на шляху розвитку українського етносу? І власне поява цього терміна і розповсюдження його серед населення України стало не якоюсь примхою «націєбудівників», а реалізованою спробою ствердити свою окремішність! А викладені факти хі-

ба не спонукають зробити умовивід про те, що не останню роль у поширенні українськості зіграли адміністративні дії царського уряду в напрямку асиміляції і утвердження єдиної ідентичності, основу якої мала становити саме великоросійська складова, тобто певні кроки російського царату у створенні російської ідентичності?

Після аналізу наведених А.Марчуковим даних незаангажованому читачу стане зрозумілим, якими методами тоталітарному режиму вдалося змінити усвідомлення власної ідентичності у значної частини українського суспільства. Однак це зовсім не означає автоматичне поширення «російськості». Навіть повсюдне нав'язування російської мови не зумовило російську ідентичність – східноукраїнські регіони, хоча й значною мірою зросійщені, але загалом не мають російської ідентичності. Водночас наслідки сталінської «націєуніфікації» і сьогодні заважають знайти Україні своє місце у світі. Розкол за ознакою ставлення до вкрай міфологізованої проблеми «українського націоналізму» зумовлює вагомий вплив різних закордонних сил на українську сучасність.

Незважаючи на всі перелічені вади у цій праці все-таки більше плюсів, аніж мінусів. Адже українофобством в сучасній російській публіцистиці важко здивувати, – це є скоріше правилом, аніж винятком. Однак оперування великою кількістю фактів, у тому числі запозичених з архівосховищ України, які хоч і не систематизовані та часом дивним чином тлумачаться, але все-таки присутні в монографії, справді є новиною для російської історичної науки. З огляду на нерозробленість в цій історіографії проблематики УРСР 1920–1930-х рр. це можна назвати вагомим кроком на шляху подолання її відсталості.

Позитивна роль книги А.Марчукова лише посилюється відсутністю в обігу російської історіографії монографій українських істориків на тематику 1920–1930-х рр. З цієї книги зацікавлений російський читач зможе отримати хоч якусь картину доробку української історіографії. Адже інших можливостей зробити це в Росії він фактично не матиме, бо, наприклад, аналіз наявної в Російській державній бібліотеці літератури призводить до сумного висновку про те, що найновіша українська література списується зі сховищ цієї бібліотеки, натомість книги 1980-х – початку 1990-х рр. зберігаються...

¹ Борисёнок Е. Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. – Москва, 2006.

² Красовицкая Т.Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов. – Москва, 1998. – 416 с.

³ «Глава первая. Зарождение и развитие украинского национального движения. XIX – начало XX века» (с.57–117); «Глава вторая. Украинское национальное движение в годы Первой мировой и Гражданской войн» (с.118–176).

⁴ Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX веке // <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm>

⁵ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – С.242.

⁶ Сталин И. К национальному вопросу в Югославии. Речь в югославской комиссии ИККИ 30 марта 1925 г. // Большевик. – 1925. – №7.

⁷ Короткі підсумки перепису населення України 7 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Х., 1928. – С.Х.

⁸ Красовицкая Т.Ю. Указ. соч. – С.10.

⁹ Итоги разрешения национального вопроса в СССР / Сб. под ред. С.Диманштейна. – Москва, 1936. – С.4.

¹⁰ Обґрунтування див: Єфіменко Г.Г. Як Сталін «українських націоналістів» боявся (роль Сталіна у боротьбі зі «скрипниківщиною» у липні – листопаді 1933 р.) // Бахмутський шлях. – 2005. – №3–4. – С.120–126.

¹¹ Любченко П.П. Про проект Конституції УРСР. // Большевик України. – 1937. – №1. – С.74.

¹² Там само.

¹³ Большевик України. – 1931. – №13–14. – С.27.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48. – Арк.65.

¹⁵ Див.: Боєчко В., Ганжа О., Захарук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С.58.

¹⁶ Див про це: Єфіменко Г. Про причини появи «волобуєщини» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.14. – С.94–136 (або <http://www.history.org.ua/zbirnyk/14/7.pdf>).

¹⁷ Воробьёв Ю.Ф. Выравнивание уровней экономического развития союзных республик. – Москва, 1965. – С.59.